МУЗЕИ

ПЪТЯТ НА ЕДНА ИЗЛОЖБА*

Светла Ракшиева, Георги Куманов

Защо „пътят“?

За да отговорим на въпроса защо обект на разсъжденията ни е една гостуваща изложба и за какъв какъв „път“ става дума, може би трябва да разкажем малко предистория.

Изложбата „Армъните в България“ бе замислена, след като самите армъни от Велинград достигнаха до идеята за създаване на свой музей в този град, който може да се приеме и като средище на диаспората им в Западните Родопи. Перспективата да се лансира тази идея пред местната общественост, а и пред някои централни културни институции, като се покаже колоритът и спецификата на армънската културна традиция чрез една етнографска изложба, ни изглеждаше много примамлива.

В „гостуваща изложба“ едва ли могат да се открият кой знае колко изненади, особено за колегите от музеите. Самото ѝ създаване, ангажирало ресурси на четири музея[1], на Центъра за армънски език и култура в София и на различните асоциации на армъните по места, с помощта на Министерството на културата и НЦМГХИ, също не е прецедент от последните години[2]. Любопитно е все пак, че нито една от изложбите на различните етнични общности в България не „тръгна да пътува“, дори и „каракачанската“. Затова нашето внимание бе привлечено от пътя и облика, проявленията, „живота“ на изложбата на армъните по неговото протежение.

Нашата цел чрез този текст е да представим различните рефлексии на общности и групи, въвлечени в отделни моменти от този „живот“ на изложбата. Сред тях на преден план е нейният обект — общността на армъните в България, важен е погледът на специалистите и широката публика. Когато говорим за пътя, изминат от изложбата в България, имаме предвид не толкова изминатото разстояние и обиколката ѝ между музеите, а преди всичко нейните трансформации и развитието от гостуваща изложба до постоянна експозиция и перспективата тя да се превърне в музей. Много важен е и пътят, който тази изложба изминава към общността на армъните,

* Първоначално доклад по темата, представен на конференцията „X-ти музейни четения на тема „Музеят“. Тук ви представяме допълнен и разширен текст.

1 Исторически музей – Велинград, РИМ – Пазарджик, Етнографски институт с музей – БАН, София, Етнографски музей – Пловдив.

2 През последните няколко години в Етнографския институт с музей – София бяха организирани цяла поредица етнографски изложби, посветени на различни етнични общности в България – арменци, евреи, цигани, каракачани или на български общности, живеещи в чужбина.

възкресявайки етничното им самосъзнание и чувство за принадлежност. Опитахме се да проследим какъв път намира тя към различните групи и общности от професионалната колегия (музейна, етноложка, историческа, фолклористична) и широката публика. В този смисъл интересен е въпросът кой как вижда изложбата по нейния път, какъв е особеният му поглед, какво открива за себе си.

Изминатият път

Идеята за тази изложба се роди през 2004 г. в много тесен кръг специалисти и няколко представители на армъните във Велинград. Постепенно бяха привлечени съмишленици както от самата общност, така и от музеите във Велинград, Пазарджик и София. Натрупа се голям масив от информация и снимки. Събраха се много предмети, дарени в преобладаващата си част от армъни за бъдещия музей.

Експонирането на събраните материали започна с предварителната регионална изложба „Армъните в Чепинско“, открита през януари 2005 г. във Велинград. Целта бе тя да се превърне в емоционален стимул за армъните и стъпка към нови дарения. През април бе кулминацията — официалното откриване на изложбата „Армъните в България“ в Етнографския музей в Пловдив като събитие, съпътстващо националната етнографска конференция. След това от юни до ноември 2005 г. изложбата бе представена в Етнографския институт с музей при БАН в София. В началото на декември тя бе открита в РИМ Пазарджик, а от март до септември 2006 г. — в Историческия музей в Благоевград. На 22 септември 2006 г. изложбата отново бе открита в Историческия музей — Велинград, по повод на провеждания тук ежегоден симпозиум за армънски език и култура, с което се сключи кръгът на почти двегодишното ѝ пътуване. Това е изминатият път от изложбата засега. Има покани за гостуване през следващата година и в други музеи в България и евентуално в Румъния.

Това движение от музей към музей има своите обективни предпоставки. Първите четири всъщност са музеите, участвали в създаването ѝ. Те имаха своята специфична роля и функции за това, както и различно значение и измерения на ангажимента си към общността на армъните. Велинград, както вече се подчерта — като своеобразен център на настоящата армънска диаспора. Пазарджик — като център на региона и музей с най-богата колекция от традиционни армънски костюми, тъкани, предмети. София — като основен участник в замисъла, в издирването на публикувани архивни фотоси, карти и някои документи, в създаването на тематико-експозиционния план в съавторство с колегите от ИМ Велинград. Специално трябва да се отбележи и участието на Центъра за аромънски език и култура (ЦАЕК) в София (въпреки че не е музей), който осигури много голямо количество архивни снимки за живота на цинцарската колония в столицата, с високо качество на компютърна обработка и експониране. Свои експонати предоставиха Дружеството на армъните от Дупница и сем. Холянови от Пещера.

В Пловдив се постави началото, изложбата стартира, а то бе важно за всички колеги. Откриването ѝ там, по време на националната конференция на етнографите, изигра огромна роля за представянето на изложбата пред цялата колегия и за създаването на интерес към нея. Можаха да я видят, да я оценят, да я харесат. Това ѝ осигури и интереса на някои „по-отговорни фактори" — директори на музеи, определящи по-нататък субективно ритъма и мястото на гостуването ѝ.

При проследяването на тази обиколка днес, вече година и половина след началото на нейните придвижвания, изглежда че изложбата сякаш „очертава" диаспората на армъните в България: Велинград — Пловдив — София — Пазарджик — Благоевград — Велинград. Пак в кръга на асоциациите е впечатлението, че се получи една „подвижна" изложба на една „подвижна" в миналото етнокултурна общност. Всъщност подреждането и откриването ѝ в музеите в тези градове е напълно субективно, резултат най-често на спонтанност, любопитство, случайност, приятелски и колегиални връзки. Така изложбата стартира в Пловдив благодарение на решението, обсъдено от А. Янков и Г. Куманов на чаша. Представянето ѝ в София стана възможно поради внезапно разкрил се „прозорец" в програмата на музея и две свободни зали. Някъде трябваше да се преодоляват предразсъдъци относно експонирането на една чуждоетнична група, при това с практически незабележимо присъствие в съвременността, което я правеше някак по-маловажна. В Пазарджик и Благоевград, както и общо сред колегите от музеите, очевидно надделя любопитството, професионалният интерес към една много малка и напълно непозната етнична група (на българите като съседи и нация-приемник), а в „музеен аспект" съвършено непозната, т.е. никога неекспонирана[3], но затова пък много специфична и колоритна като традиционна култура, дори екзотична, разкриваща древните традиции на едно автохтонно балканско население. Армъните все още не бяха представяни в поредицата изложби на различните етнични общности в България на Етнографския институт с музей в София.

Това е в духа на новото време на градене на толерантност и интерес към „другите" в състава на българската нация, на създаването на представа за културните различия в нашето общество. Така изложбата на армъните напълно се вписва в демократизирането на съвременното българско общество и самопознанието му в културен и етнически аспект.

За момента на втори план остава обстоятелството, че поради все още неуредения въпрос за постоянното експониране на изложбата във Велинград (въпросът за помещението), по-добре е тя да се движи, а не да стои в чувалите.

3 Ако не смятаме двата армънски традиционни костЮма, изложени в ИМ Велинград и женския костЮм в музея в Ракитово.

Пътят на изложбата към колегите

Тук чрез определението „колегите“ визираме най-напред музейните специалисти и уредници, редом с тях — етнолозите, а след това и другите професионалисти историци, фолклористи, филолози, музиколози и други, изследващи културата, историята, традицията.

Това, което правеше най-силно впечатление на авторите и уредниците, както и на някои музейни колеги, присъствали на повече от едно откриване на изложбата по нейния път, бяха нейните трансформации, различният ѝ облик и аранжировка в различните музеи, определящи и различното ѝ въздействие върху публиката. Опитахме се да достигнем до мнението на музейните специалисти за тези вариации, като ги провокирахме с въпроса: „Къде изложбата стана най-хубава?“ Разбира се най-често отговорът обобщаваше вижданeто, че най-хубава е станала изложбата в „нашия музей“ — т.е., че „нашата рожба си е най-хубава“, но не това имаме предвид тук.

Замисълът на изложбата бе да се създаде едно относително цялостна представа за традиционната култура, тип стопанство и начин на живот, етнографската специфика на армъните в България. Тя бе допълнена и обогатена от представянето на различните им етнографски групи у нас и на Балканите, сезонните им миграции, разпръскването и движенията им на Балканите, главни моменти от историята им (и по-специално тази, която е свързана с България), животът на армънската диаспора в България днес.

Традиционната материална и духовна култура на *грамостяните* — пастири и кираджии, беше интерпретирана в два тематични кръга: ***светът на жената*** (уредба на дома, домашни дейности и занаяти, облекло, обредни хлябове) и ***светът на мъжа*** (тип стопанство, поминъци и занаяти, пастирството, представено от фигурата на овчаря). В тях се вписваха и три „сцени“, възпроизвеждащи живота на армъните по време на път (типичната палатка (tenda), с багажа, покъщнината и самара, семейство по време на път); образи от митологията — „орисниците“ (mirile) около люлката на новороденото, определящи съдбата му и отмерващи нишката на живота; обредността — традиционна сватба (младоженците с кумовете, сватбеното знаме, реквизит и сватбени дарове). По този начин бе направен опит експонатите да се вплетат в някаква „фабула“, да се разчупи статичността и дидактиката. Стремежът бе не да се постигне изчерпателност и системност, а да се разкрият отделни „погледи“ към традиционната култура, бит и фолклор. Етнодемографските, стопанско-културните и историческите аспекти бяха експонирани чрез архивни фотоси, карти и текстове на специално изработени табла, дизайнерско решение на художника Т. Стефанов.

Животът на градското население, популярно с името *цинцари*, отделни исторически събития и личности, бяха представени от серия архивни фотоси, аранжирани и цветово разграничени на друг тип табла. Съвременността бе показана чрез фотоси, разкриващи дейността на армънските асоциации за съхранение на езика и културата им, места и паметници, превърнали се в символи на идентичността им, техните собствени издания (книги, периодика) — като авторефлексия.

И така, един и същи тематико-експозиционен план, едни и същи акценти, добиваха различен облик и стойност на всяко ново място, във всеки музей. В общата структура на експозицията обаче се запазваше основното разделение на „култура на грамостяните“ и „култура на цинцарите“ като главни представители на армънската общност в България. Запазваха се и главните акценти — Орисниците, пътуващите власи с палатката, Овчарят и Сватбата. Връзката *пространство — експозиция* навсякъде намираше ново, специфично решение, определяно преди всичко от предоставената площ, големината и разположението на залите. Тези трансформации и вариативност на самата експозиция по време на нейното пътуване бяха сред най-впечатляващите за музейните специалисти.

Оценявани бяха комплексността на експозицията, насищането ѝ със съдържание (експонати) и информация, общото ѝ въздействие. Други колеги обръщаха специално внимание на акцентите: „сцените“ и фигурите, представящи митологични образи, обреди или възпроизвеждащи моменти от живота, експонирани редом с тях чрез архивни фотоси. Много силно впечатление направиха „информационните табла“ с архивни снимки, карти и текстове. Дизайнерското им решение, качество и изработка — работа на художника, бяха обект на отделен коментар. Текстовете към таблата също получиха висока оценка.

Може би все пак „изложбата стана най-хубава“ в **Пловдив**, в Куюмджиевата къща, при първото ѝ откриване и представяне пред цялата етнографска и музейна колегия... Аранжирана бе по специално изработен от художника оригинален план и макет, съобразен с пространството и осветлението. Тъмнозеленият фон на „информационните табла“ кореспондираше с тъмнозеленото платно, върху което бе построена палатката и „сцената“ на пътуването като главен акцент, внушаващ асоциации със зелените планини и равнини като пространство на грамостяните. Предметите от традиционния бит бяха умело аранжирани в непосредствена близост с посетителя. „Цинцарските“ фотоси бяха отделени в малка зала и изложени на черен фон, придаващ тържественост. Сватбата като акцент привличаше вниманието благодарение на специалното насочено осветление. Вероятно тъкмо майсторската художествена изработка и подредба на изложбата предизвика възторзите и оценката на колегите, а след това — и поканите за гостуване в различните музеи.

В **София** подреждането на експонатите и таблата за традиционната култура на грамостяните в една малка зала, въпреки претрупаността ѝ, създаваше особено интимна атмосфера, подобна на тази на дома. Като нов елемент бяха включени серия обредни хлябове за различни празници и обреди. Трябва да се отбележи присъствието на видеоуредба, позволяваща на посетителите да се запознаят с няколко филма за живота и фолклора на армъните в България днес. В **Пазарджик** акцентите бяха други, но отново в аранжирането личеше ръката на художника. Според колегите уредници там изложбата бе „най-хубава“, защото Пазарджик и регионът в миналото са били средище на армънската диаспора и затова „нещата тук си пасвали

на мястото“. В **Благоевград** бе намерено може би най-доброто разделение и експониране на културата на грамостяни и цинцари в пространствен аспект. Във **Велинград**, през септември 2006, изложбата бе подредена в една неголяма зала, благодарение на което бе особено компактна и изчистена, въздействаща непосредствено. Колегите от музея оценяват особено автентичността в композирането на традиционните костюми, постигната с помощта на армъни от местната общност.

Музейните специалисти оценяваха и се радваха на гостуващата изложба сама по себе си. Те я разглеждаха като информационно насищане — за една малко позната и за тях общност, оценяваха подреждането ѝ в различните зали по различен начин — този специфичен, чисто музеоложки момент. От една страна бе разполагането на експонатите като групи, носители на определена, важна за музейния специалист идея — жената, овчаря, сватбата, комуникираща с информационните табла, а, от друга — пространствената и художествена естетика в ритмиката, акцентът, текстът, достъпът за оглед и т.н. Затова ни е особено скъп един отзив в тетрадката за впечатления в София: „Еспозицията е толкова красива!“, оставен от „Колеги от Словашки народен музей, Словакия“.

Изложбата намери своя път и до мнозина професионалисти етнолози, историци, фолклористи, университетски преподаватели. Доц. Т. Бонева от катедра Етнология в СУ прояви жив интерес към материалната и духовната култура на армъните и нейната визуализация, поради водения от нея курс по Балканска етнология. Агоп Гарабедян, директор на Института по Балканистика — БАН, бе заинтригуван от картите на армънската диаспора на Балканите и султанския ферман от 1905 г., с който армъните са признати за отделен миллет в турската държава. Розмари Стателова от Института по музикознание бе привлечена поради интереса си към армънския песенен и танцов фолклор. В Благоевград Г. Гаров — професионален хореограф и ръководител на танцов ансамбъл, преподавател в ЮЗУ, със специален интерес към армънския фолклор, дойде на изложбата със съвсем практичната цел да разгледа и да уточни какви са носиите, детайли от традиционната им култура, и пр. в процеса на работата си върху нова разработка на армънски танцов фолклор. Заедно с доц. Албена Георгиева от Института по фолклор — БАН, бяха довели студентите от Югозападния университет да гледат и да учат за армъните. Под влияние на изложбата по време на гостуването ѝ в София, една докторантка от Чехия — Маркета Ванкова, взе своето решение обект на дисертацията ѝ да станат тъкмо армъните в България. През пролетта на 2006 тя дойде да помага за подреждането на изложбата в Благоевград.

Различни са аспектите, които заинтригуваха колегите. Например ст. н. с. Ана Лулева и проф. Рачко Попов, директор на ЕИМ, бяха най-силно впечатлени от художествено-пространственото решение и от изпълнението на „информационните табла“. Те оцениха високо както документалната стойност на архивните снимки и картите, така и художественото им оформление и въздействие.

Заслужава да се обърне внимание и на езика, на който са написани тексто-

вете на таблата и надписите към фотосите. Разбира се, те са на български, предназначени изключително за българската публика. Само надписите към отделни групи експонати и обяснителните текстове към снимките, са дублирани на английски — за посетителите чужденци. Дипляната към изложбата също бе преведена на английски. Като едно пожелание и задача за в бъдеще остава да се направи превод на текстовете и песните от „информационните табла" и надписите към фотосите на ***армънски***. Това има огромно значение за самите армъни — като техен майчин език, *lingua franca* за армънския етнос на Балканите, квинтесенцията на културата им, и като реликт, древен латински диалект, съхранил се до днес.

Пътят на изложбата до широката публика

Българите

Единственият „извор", от който черпим информация за впечатленията и мненията на нашите сънародници, е тетрадката за отзиви за изложбата в Етнографския музей в София. Може смело да се обобщи, че българите като цяло изобщо не са подозирали за съществуването на армъните като етнос и на тази изложба за първи път се „срещат" с тях и се запознават с тяхната култура. Българите като нация-приемник и съседи, оценяват високо красотата и достойнствата, спецификата на традиционната култура на армъните и приветстват създаването на експозиции, показващи културата на „другите" етнични общности, културното многообразие, богатство и пъстрота в България като проява на толерантност и демократизъм.

Разбира се, едва ли същото е в сила в градовете, които са част от армънската диаспора. Във Велинград, Пещера, Ракитово, Дупница те не са „непознати". Непозната обаче за съседите е тяхната култура, която до последните години не е ставала обект на експониране нито в музея, нито на изложба, нито на фолклорен фестивал. В Пазарджик, където в миналото е имало цинцарска колония, откриването на изложбата бе почетено от областния управител, за когото армъните бяха съвършено непознати. Интересът, удивлението и възхищението му от красивите носии и експонати, от сватбените костюми, представени от групата на Н. Янев — Чоли, бяха големи.

Гостуването на изложбата в Пловдив вдъхнови една учителка да създаде страница за армъните в Интернет.

Чужденците

Базирайки се на същия „извор", можем да кажем, че изложбата в София е била посетена от чужденци и туристи от цял свят[4]. Преобладават тези от САЩ, Англия, Япония, Италия, следвани от по-малко на брой представители на различни западно- и централноевропейски страни и от Балканите.

4 Можем само да съжаляваме, че не е била създадена такава тетрадка за впечатления по време на престоя на изложбата в Пловдив, защото Куюмджиевата къща е един от най-посещаваните обекти от чужденци, а и от българи.

Някои от тях акцентират върху красотата на традиционната култура, върху старинните костюми и произведения на народното приложно изкуство, други — върху спецификата и очарованието на балканския фолклор. Мнозина оценяват пъстротата на Балканите в етно-културно отношение, богатството и спецификата на културите и културните различия, многоцветието на мозайката — включително и като съжителство на етноси. Един посетител от Трансилвания е изразил това така: „*Аромъни, македонци, българи, румънци, власи – всички заедно! Това са Балканите в най-добрата си форма. Трябва да обичате това място*." (18.10.2005 г.)

В оценките на чуждестранните посетители често се споменава „очарователната експозиция", плод на нашата „усилена работа", многократно се отбелязват „интересните снимки", картите и звукозаписите, видеофилмите, преводите на английски, за които специално благодарят, красивите експонати, аранжирането на изложбата. Някои мнения са лаконични: „*Прекрасна работа*". Бърнс. Англия. Двама румънци са изразили мнение, че е хубаво изложбата да бъде видяна и в Румъния. Най-скъпа ни е обаче оценката на един англичанин, който много синтезирано е изразил уважението си към професионализма при създаването на експозицията, нейното богатство и въздействие: „*Толкова много истории се крият зад тези удивителни картини от едно изгубено време. Благодаря за този прозорец към миналото*". Рослин Бонд, Лондон.

Пътят на изложбата до общността на армъните

Случайно или не, изложбата досега „чертае" обиколка на диаспората на армъните в България. Как армъните като неин обект и главен адресат възприемат това пътуване? Във всеки град, където тя се открива и гостува — кои от тях отиват да я посетят? Дали и в каква степен изложбата изминава „пътя" към общността на армъните? Дали тя се превръща в средството, което им помага да извървят „пътя" към самите себе си, към своята идентичност?

Още при откриването на предварителната изложба „Армъните в Чепинско" във Велинград, цялата местна армънска общност бе много развълнувана. Първите посетители бяха армъните. Съпричастието им като дарители се допълваше от радостта да се докоснат до познатия им предметен свят, традиционната материална култура от времето на миграциите със стадата. Армъните от Велинград и Чепинското корито като цяло бяха горди от възможността **чрез тази изложба да изявят за първи път пред местната общественост своята етнографска специфика, културно богатство и етничната си идентичност.** Те можаха да покажат културното си своеобразие най-напред пред „съседите" — **в селището, пред локалната и регионалната общност** (а Чепинско е контактна зона, изтъкана от различни етноконфесионални, етнографски и етнически общности и групи) — т.е. пред тези, с които винаги са живели, там, където са се заселили и уседнали, където са се вградили и винаги са били една нишка в локалната общност със свои собствени цветове,

но до съвременността не са имали възможността да го изявят открито. Не случайно В. Янакиев, председател на дружеството на армъните от Велинград, спонтанно я оцени така: „*Трябва да кажа, че най-много ми хареса тук във Велинград.* ***Защото ние си я правихме.*** *Като начало. Това ми хареса най-много. Защото* ***досега такова нещо не бяхме виждали.***“ Тази предварителна изложба предизвика много емоции, спомени и нови дарения.

Официалното откриване в Пловдив отбеляза началото на пътуването на изложбата. Ако за етнографската колегия решаващо бе съвпадението с националната конференция, за армъните изборът на Пловдив като отправна точка бе много успешен поради близостта му до Родопите, до главната част от тяхната диаспора. Почти цялата армънска общност в България се изсипа на откриването на изложбата, заедно с ръководителите на ЦАЕК и председателите на местните асоциации. Присъствието и участието на фолклорния ансамбъл „Кънтиклу ностру“ на Н. Янев — Чоли и стиховете на поета Г. Холянов от Пещера, прозвучали на армънски, не само представиха неповторимото своеобразие на културата и езика, но и превърнаха събитието в празник за общността. На това откриване армъните можаха да видят изложбата в нейния завършен вид като концептуален замисъл, аранжиране и художествено въздействие. И признанието не закъсня: „*Изложбата е прекрасна. Много професионално сте я направили. Не съм си и представял, че може да изглежда толкова хубаво. Без вас и вашата работа ние нямаше да можем да я направим така*.“ (Т. Кюркчиев, ЦАЕК — София).

Откриването на изложбата в Етнографския музей в Пловдив, широко отразявано от медиите (национални и регионални), вече **представяше армъните извън локалната и регионалната общност — на национално равнище, пред българското общество**. В този смисъл трябва да се спомене и присъствието при откриването ѝ в София, на много официални лица — висши държавни служители от Националния съвет по етническите и демографски въпроси, от Министерството на културата, посланика на Република Румъния в България, директори на институти от Българска академия на науките, преподаватели във висши училища, учени. Освен авторитетността и представителността на събитието, това показва, че изложбата се схваща от армъните и като средство за представяне на самата им общност — не само като присъствие в българската нация, но и като специфична култура, традиция, история, като една проява-повод отново да се разисква „армънската кауза“, като свидетелство, че армъните в България още не са изчезнали и че те полагат усилия за запазване на етническата си и културна идентичност, пледират за запазването ѝ.

Оттам нататък — във всеки следващ град армъните, доколкото ги има (в Благоевград няколко семейства или в Пазарджик отделни потомци), се стичаха да видят изложбата. Вълнението им бе свързано преди всичко с това, че някой се е сетил и е проявил интерес към техния народ, култура и история. То се дължеше и на допира с миналото — със спомена за своите предци, история, скиталчества, миграции и емиграция, традиции. Армъните

от по-старото поколение се радваха като деца при вида на снимките на своите родственици, на училището, в което са учили, църквата, където са ходили, при докосването до вещите, които помнят от детството или с които са израснали. Изложбата върна мнозина към родните им места и ранното детство и младост. Групата на Чоли допринасяше на много места не само за празничната атмосфера при откриването, но и за възкресяването на колективната памет и фолклорното наследство за армъните, за придаването на цвят и звук на спомена.

При завръщането на изложбата във Велинград през есента на 2006 г. отново първите посетители бяха армъните от локалната общност, проявяващи личната си съпричастност. Те ревниво следяха дали всички събрани експонати се пазят, ако не са намерили място в експозицията. Група по-възрастни жени, познавачки на традицията, ентусиазирано се включиха в оформянето на женските костюми, особено сватбените. Керана Пешотова с дъщеря си и внучката си, подпомогнати от Кераца Гогова и още една армънка, донесоха допълнителни експонати (шапка, кърпа и украшения) и направиха по най-достоверен начин специфичното забраждане на манекените, както и уточнения в състава на отделни костюми. Благодарение на тяхната намеса изложбата във Велинград стана най-точната от гледна точка на тези детайли. В същото време това бе урок по идентичност за нас, но още по-важно е, че бе такъв и за младите армъни, практичен и непосредствен.

Чувствата на гордост и пробуждането на армънската идентичност в много случаи се изяви чрез подчертаването на произхода и принадлежността към подписа в тетрадката за впечатления: *„Р. Златанова, 1/2* ***влахиня****, родена в Дупница*“; *„Красимир Симеонов, 1/4* ***цинцарин****, София*“.

Всеки дял от общността вижда в експозицията и цени в нея най-много това, който самият той е дал/дарил: ***грамостяните*** – своите предмети и снимки; ***цинцарите*** – своите фотоси и своите издания, своите реликви. ***Грамостяните*** акцентират повече върху фолклорната тематика и традицията като белези на армънската идентичност, а ***цинцарите*** – върху модерната култура, образованието и историята.

Според ***грамостяните*** „истинското армънско“ е изразено и се демонстрира във висша степен от начина на живот на предците – подвижното скотовъдство и начин на живот, обусловили цялата им материална и духовна култура, разкрива се от традиционната култура и нейния предметен свят: носиите, тъканите, палатките, колибите, украшенията, символите, обредните хлябове. Те ценят старинността и древността на своята традиция, културната си специфика и обособеност, онова, което ги диференцира и представя пред света именно като армъни. Това е родното и познатото за тях. Затова те търсят опорни точки за идентичността си точно в тази сфера. Всеки разпознава на изложбата своите родни предмети, своите снимки – на роднини и места, където са били, живели, работили. Те разпознават в „своето пространство“ местата на общността – на временните селища, обиталищата на техните деди, пасища, сезонни лагери, планините Грамос на картата. Днес те бележат

тези места по различен начин[5], с което маркират пространствено своето присъствие именно като армъни, етничната и културната си идентичност в локалната общност.

Цинцарите като градски жители си познаваха своите снимки — семейства, родове, селищата в Македония, откъдето са дошли в България, Московоле като „метрополията", някогашния център/„столица", с особено значение за тяхната историческа памет и начална точка на разпръскването в началото на XIX в. В България цинцарите чувстват като свои места и институции — своите **църкви, училища, дружествата**, които създават след установяването си в градовете. Сред тях те търсят опорните точки на идентичността си. Точно това е отразено и в архивните фотоси — училищата, колонията, църквата в София, ролята на образованието, на историята, старата пишеща машина „Ремингтън" на младежкото дружество „Униря", създадено в София в началото на XX в., апел, печатни материали и издания на дружеството. Същевременно те искаха да покажат и вграждането си в българското общество като занаятчии и търговци, с модерни професии, достигането на високо материално благосъстояние и демонстрирането на издигната градска европейска култура — т.е., че те са достойни и висококултурни граждани, вписали се в българската нация с приноса си в развитието на модерната българска култура и държава[6]. Показателна е оценката на Тома Кюркчиев (ЦАЕК — София): „*Няма нищо по-хубаво от това да се правят такива изложби, защото това е ...* ***паметта на българския народ****, независимо какви етнически общности влизат в него*."

Според него специално внимание заслужава включването на видеоуредба и видеофилми на изложбата в Етнографскиа институт с музей, София, защото това дава възможност на посетителите да научат „какво се прави" от армънската общност. Съдържанието на видеофилмите отразява ежегодните симпозиуми за армънски език и култура на Цигов чарк, дейността на общността и нейните организации, посрещането на гости — армъни от другите балкански и европейски страни, фолклорните събори. А това, наред с таблата, фотосите, текстовете и експонатите, представя „в действие" общността и пред съседите-българи, и пред чужденците.

5 Армъните от Велинград поставят паметни плочи с релефи и надписи на мястото, където в миналото е било сезонното селище Бакица, едно от най-големите в Чепинското корито, в местността Куртово над Юндола. Гостуващите им сродници, изселили се в Румъния и живяли някога на Бакица, неизменно посещават това място почти като на поклонение. Армъните от Пещера построяват през 2004–2005 г. със собствени средства и усилия малък параклис — „Св. Св. Ап. Петър и Павел" в м. „Ефендиеви ливади" над града. Ежегодно там се прави курбан и събор на Петровден, на който армъните от Пещера посрещат свои сънародници от другите градове на диаспората в България.

6 Отзивът на доц. Румяна Златанова, преподавател по българистика в университета в Хайделберг, е достатъчно красноречив: „Прекрасна изложба! Дано бъде последвана и от други подобни експозиции, които да разкрият богатите и древни традиции на армъните, сред които има забележителни представители на българската наука и култура."

Изложбата допринесе и за възраждане и утвърждаване на етническата и културна идентичност на армъните в рамките на по-голямата им общност и диаспора на Балканите и отвъд — в Европа.

„*Изкуството не познава граници със своята мистика и красота, която пленява и възвисява името на един народ, на културата, която е животът и душата на една нация, на един народ. Благодарност към всички, които подариха прекрасното и съхранено богатство от културата на своя народ, за да го видят и другите!*" — пише Вангя Стериу, председател на Съюза на поетите армъни в Македония. Това е един от отзивите след посещението на изложбата в София от делегатите на IV симпозиум за армънски език и култура.

Като израз на чувството за единство и принадлежност към голямата армънска общност на Балканите, може да се определи и нетърпението на участниците в симпозиума във Велинград 2006, непременно да се снимат на изложбата със сватбеното знаме (hlambura). Това знаме — някога обреден реквизит на сватбата, в съвременността е с особена тежест за армъните в България, превърнало се е в символ на тяхната идентичност. Те го разгръщаха с благоговение и респект, и заставаха до него за снимка.

В отзива на Адриан Розей — армън, журналист от Булон, Франция, изложбата е оценена като проява на демократизъм и етническа толерантност, уважение към мултикултурализма в българското общество. Появява се и идеята за музей: „*Много съм щастлив да открия, че един много жизнен и древен народ и традиции, са уважени и почетени в България! Надявам се един ден да видя Музей на армъните от целите Балкани*."

Възможността да се демонстрира и популяризира армънската културна идентичност чрез тази изложба по-широко — извън границите на България, се оценява по достойнство и от активистите на армънските организации. „*За щастие изложбата беше посетена от хора извън България, да. Армъни идваха от Румъния, от Македония, от специалния Департамент на правителството в Румъния, и проявиха желание да я организираме и там. Трудностите искаме да преодолеем. В най-лошия случай ние можем да пренесем копия от частта от изложбата, която касае градското население на армъните. Това можем да направим. Имам амбицията да направим в по-малък формат изложбата и в Букурещ, и във Фрайбург, даже и във Виена. Имаме наши хора, авторитетни, влиятелни*." (Т. Кюркчиев, ЦАЕК)

Пътуващата етнографска изложба имаше силно отражение върху общността на армъните в България. Тя запали у тях интереса към различни типове изложби като поле за изява на идентичността, към миналото, към родовите корени и намери отзвук в редица техни прояви.

Първата от тях бе изцяло дело и заслуга на Центъра за аромънски език и култура в София. Импулсирани от етнографската изложба, за която бяха предоставили много качествено обработени и експонирани фотоси за

цинцарската колония в София, дейци на ЦАЕК и армъни от София, събраха и обработиха още много снимки, които аранжираха във фотоизложба под надслов „Армъни и българи — обща съдба през вековете“. Изложбата бе открита в началото на септември 2005 г. в зала „Средец“ към Министерство на културата, по повод на провеждащия се там IV симпозиум за армънски език и култура. Тя представяше не само историята на цинцарската колония в столицата, но и втората „родина“ — Македония, родните места на армъните в градовете — стартови огнища на емиграция към България, много семейства и родове на армъни в България (преди всичко цинцари), карти на армънската диаспора на Балканите и пр. Тази изложба, както и събитието, съвпаднаха по време с престоя на етнографската изложба в ЕИМ — София. Така делегатите на симпозиума имаха възможността да разгледат и двете експозиции.

Втората изложба, инспирирана от запознаването с етнографската, бе работа на Р. Златанова — армънка от рода Паризови от Дупница, преподавател по Българистика в Хайделберг, и художника Спартак Паскалевски. Р. Златанова с много ентусиазъм и енергия се зае да издири снимки и информация за рода си в Дупница, да направи родословното му дърво, да проследи историята на заселването на армъните в Дупница. Задачата бе изпълнена блестящо — на 10 септември в Дупница бе открита фотоизложбата „Родът Парис Паризови“. Фототаблата се отличаваха с високо качество на снимките и дизайнерско оформление, работа на млада художничка от града. Изложбата бе документирана в издадения по този повод специален каталог, заедно с още много фотоси и обяснителни текстове. След престоя си в Дупница, тази изложба бе пренесена и експонирана във Велинград, в залата, където се проведе V симпозиум за армънски език и култура. Там тя бе обект на специална презентация от авторите.

Заслужава да се отбележи и постоянната изложба на фотографии в клуба на армъните в София, дело на ЦАЕК. Издирени и предоставени от цинцарите в София, те отразяват историята на колонията в столичния град, паметни места и исторически събития, училища, църкви, родните места в Македония, родове и потомци, като една визуализация на колективната памет на колонията.

Етнографската изложба разпали у армъните още повече интереса към собствените родови корени и генеалогия. Родословното дърво на рода Кюркчиеви от София бе експонирано на изложбата, а това на Паризови — на изложбата за този род в Дупница. В момента работата продължава във Велинград, където други армънски семейства издирват и проследяват родовите си корени и история.

Пътят на изложбата към Музея

Етнографската изложба „Армъните в България“ се роди в резултат на замисъла на армъните от Велинград да създадат свой музей. Тогава не очаквахме, че изложбата ще „тръгне да пътува“, нито имахме представа колко дълъг ще се окаже този път.

Може би още първоначалната идея за музей даде отражение върху

състава и композицията на изложбата. Самите армъни сякаш отсега възприемат изложбата като своеобразен „пътуващ музей“. Вероятно, защото тя обхваща и разкрива основни тематични сфери: традиционната култура на грамостяните (чрез стари снимки и главно експонати); етнодемография (чрез картите); тип стопанство и начин на живот (снимки и карти); фолклор (песни); история (ферманът, карти, портрета на К. Белимаче, съдбата на Москополе като „столица“ на „Армъния“, четата на Питу Гули, историята на цинцарите в София, дружеството в София, учебното дело); съвременност (дейността на дружествата и пространствените маркери, създавани от армъните); издателска дейност (граматики, речници; списания и вестници; поетични антологии; собствени исторически изследвания); поезия, награди, видеокасетите с филмите за армънските симпозиуми и фолклорни събори. Тези тематични сфери създават една относително **цялостна представа за армъните като етнична общност**.

Може ли една пътуваща изложба да **обвърже отново в едно армъните**, живеещи в България? Това ли е **пътят на изложбата до общността – да осъществи живата връзка** между пръснатите локални общности, отделни семейства потомци, чрез докосването им до миналото, историята и културната идентичност, **като ги обиколи**? Очевидно пътуването на изложбата има особено значение за армъните, доколкото дава възможност на различни части от диаспората в България да я видят. В това отношение изложбата има много голяма роля за **разбуждането на спомена** (общностен и семеен, родов, колективен, исторически и субективен, биографичен); **за възкресяване на самосъзнанието** (армънско); **за осъзнаване на необходимостта да се съхрани паметта** и материалната култура за поколенията.

Същевременно изложбата бе разгледана и от армъните от другите балкански страни (Македония, Румъния, Албания, Гърция) и имаше своя принос за осъзнаването на единството на армънския етнос, принадлежността към голямата диаспора на Балканите. Показателни са думите на Т. Кюркчиев: „*Тези от Македония смятат, че това е просто продължение на тяхната дейност в Македония, защото поне половината, ако не и повечето от армъните в София, са от Македония. И тези от Македония имат много роднини в България, и тая връзка си е естествена. Така че изложбата може да се смята и за Македония, и за България*.“ Това ни дава някакъв отговор на въпроса дали изложбата може да обвърже всички армъни в едно, не само защото армънската идентичност е „трансгранична“, а защото много родове и семейства са разкъсани от политическите граници, но принадлежат към един и същи етнос/кръв.

Ето защо пътят, пътуването на изложбата, се оказва особено важен ракурс преди всичко за общността (армъните), а не толкова в музеоложки аспект. Т. Кюркчиев като армън и представител на ЦАЕК, я оценява точно в този смисъл: „*Така че изложбата беше феномен, който ние високо ценим и много се радваме, че можа да стане, **и се надяваме, че ще продължава да обикаля!***“ Самите армъни като че ли искат да се разчупи статичната

форма и да се възприеме някаква мобилна като по-комуникативна за тяхната разпръсната общност. Да „продължава изложбата да обикаля“, за да я видят повече хора — преди всичко армъни, но и други, в България и извън нея — в Македония, Румъния или другаде в Европа (Виена, Фрайбург).

Едва ли е възможно една пътуваща изложба да изпълни функциите, да влезе в ролята на музей. Най-вероятно след окончателното ѝ „усядане“ във Велинград, тя ще представя армънската идентичност в локалната и регионалната общност (Чепинското корито, Западни Родопи). Армъните обаче явно вече са достигнали да идеята за музей — най-напред в отделните страни, а след това и общ за техния етнос на Балканите. Досега има открит етнографски музей на армъните в Серес, Гърция, а съвсем неотдавна е отворил врати и музеят в Когълничану, Румъния[7]. Може би сега е ред на армъните от България, още повече че нашата изложба се роди като резултат на идеята за музей, като опит да се популяризира широко тази идея в българското общество. А музеят, музейната експозиция ще съхрани културното наследство на армъните и ще продължи „пътуването“ на изложбата — във времето. Актьорът Тома Енаке, армън от Букурещ, го е изразил много поетично: „Интересна изложба — истинско чудо на армъните, които все още ***странстват през вековете и хилядолетията, с надеждата, че тяхното странстване никога няма да свърши***!“ (22.09.2006 г., Велинград).

Дали въпросът за пътя от Изложбата към Музея се свежда само до осигуряване на помещение? Дали обещанията на Община Велинград за предоставяне на зала в кв. Чепино ще имат реално покритие? Дали превръщането на изложбата в музей може да се осъществи под формата на постоянна експозиция към Историческия музей — Велинград? Това са все въпроси, които чакат своя отговор в обозримо бъдеще, защото са свързани с надеждите и очакванията на една от най-малките и колоритни етнични групи — армъните в България.

Извори

Своите впечатления, мнения и оценки за изложбата с нас споделиха колегите: Ангел Янков, директор на Етнографски музей Пловдив, Биляна Попова — ЕМ Пловдив; Вася Гергинова и Лилия Шулева — РИМ и Етнографски музей Пазарджик; д.и.н. Р. Попов, директор на ЕИМ — БАН, ст.н.с. Н. Тенева, гл. уредник на Етнографски музей — София, ст.н.с. д-р А. Лулева — ЕИМ, н.с. д-р В. Лазаров — ЕИМ; Румяна Хаджиева — ИМ Благоевград; Цветана Манова — ИМ Перник.

Интервю с Тома Кюркчиев, цинцарин от колонията в София, изпълнителен секретар на Центъра за аромънски език и култура и председател на дружество „Униря“. 12 май, 2006 г. Зап. С. Ракшиева.

Интервю с Никола Костов, грамостян от колонията в Дупница, председател на

7 Благодарим за тази информация на Т. Енаке.

Дружеството на армъните от Дупница. 10 май, 2006 г. Зап. С. Ракшиева.
Интервю с Васил Янакиев, грамостян от колонията във Велинград, председател на Дружеството на армъните във Велинград. 14 януари, 2005 г. Зап. Г. Куманов.
Интервю с Коста и Парис Николови, грамостяни от колонията във Велинград. 14 януари 2005 и 23 септември 2006 г. Зап. Г. Куманов.
Тетрадка за впечатления от изложбата „Армъните в България“ — ЕИМ — БАН, София.
Тетрадка за отзиви — ИМ Велинград.
Р. Златанова, Сп. Паскалевски. Родът Парис Паризови. Каталог на изложбата в Дупница. София, 2006.
История на параклиса „Св. Св. Петър и Павел“ край град Пещера. Брошура. Съставили: Георги Холянов и Атанас Фолев. Пещера, 2005.

THE WAY OF AN EXHIBITION

BY SVETLA RAKSHIEVA AND GEORGI KUMANOV

Abstract

The object of deliberations is the Aromanians in Bulgaria ethnographic exhibition. Several aspects have been sought in following its way from Velingrad, via Plovdiv, Sofia, Pazardjik to Blagoevgrad and to Velingrad again. On the one hand, this has been the reaction of the community, presented in it — the Aromanians, who contributed to its creation and experiencing in this way. On the other hand are the specialists: colleagues — museum curators, museologists, ethnologists, historians, and folklorists, whose interests directly justify their reaction. On the third hand, though just hinted, stands the non-specialist, the mass consumer of the creation and the event referred to as “an exhibition”, whether a Bulgarian or a foreigner. At the same time, at each one of its “stops” along its one-year-long way, the exhibition has its own specific appearance and accents — an aspect, taking a place in our deliberations because of the prospect of establishment of a museum of the Aromanians.